

כמה אבות נאמרו בשור?

ראשי פרקים

1. פתיחה
2. מחלוקת רב ושמואל
3. שיטת רב
4. שיטת שמואל
5. שיטת רבא
6. ירושלמי
7. אוצר הגאונים
8. שיטת הרמב"ם
9. סוף דבר

1. פתיחה

ארבעה אבות נזיקין, השור והבור והמבעה וההבער.

(משנה, בבא קמא א', א)

במשנה, המונה ארבעה אבות נזיקין, שור המזיק הוא אחד מאבות הנזיקין. גם ר' אושעיא ור' חייא (ד ע"ב)¹, המונים מניינים מפורטים יותר של אבות הנזיקין, לא מנו בשור יותר מאב אחד. בניגוד לזה אנו מוצאים בגמרא ברייתא: "תנו רבנן ג' אבות נאמרו בשור - הקרן השן והרגל" (ב ע"ב), והגמרא שם ממשיכה ומגדירה כל אחד מן האבות הללו בנפרד, וגם מייחסת לכל אחד מהם מקור נפרד מן התורה. יש לציין בעניין זה, שהמונחים קרן, שן ורגל במשמעות נזק נמצאים בפסוק בדניאל², בתיאור החיה הרביעית בחלומו של מלך בבל שהיא מפחידה ומזיקה³. משם נראה, שהקרן השן והרגל אינם קטגוריות שונות, אלא דוגמאות למקרי נזק שונים של השור.

במאמר זה ננסה להראות, שבנושא הנדון קיימות שלש גישות שונות בקרב אמוראי בבל, כל אחת מחלקת באופן שונה את אב הנזיקין שור. לשיטת רב שור הוא אב אחד, שמואל מחלק את השור לשני אבות, ואילו רבא מקבל את הברייתא לעיל כלשונה, ורואה בשור שלשה אבות נפרדים. מחלוקת זו אינה עניין לטרמינולוגיה בלבד, ויש לה משמעות הלכתית רבה. היא נובעת מהבנות שונות בפרשת הנזיקין שבתורה⁴, והיא משפיעה על כלל התפיסה בדיני נזקי ממון.

1 מקור בלא ציון מפורש הוא מבבא קמא.

2 דניאל ז', ז.

3 Benno Jacob, Exodus, New Jersey, 1992, page 682

4 שמות כ"א - כ"ב.

2. מחלוקת רב ושמואל

מאי מבעה? רב אמר: מבעה זה האדם, ושמואל אמר מבעה זה השן... רב מאי טעמא לא אמר כשמואל? תנא שור וכל מילי דשור. ושמואל נמי, הא תנא ליה שור? אמר רב יהודה אמר שמואל תנא שור לקרנו ומבעה לשינו.

(ג ע"ב)

הגמרא דנה בפרשנות האב מבעה שבמשנה, והיא מביאה שתי דעות. לדעת רב מבעה זה האדם, ושמואל סובר שמבעה זה השן. אפשר להראות שהמחלוקת בין רב לשמואל נובעת מהבנות שונות של משמעות הפסוק שהוא המקור לאב הניזקין מבעה.

כי יבער איש שדה או כרם ושלה את בעירה ובער בשדה אחר מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם.

(שמות כ"ב, ד)

קיימות ראיות שונות לכך שהמילה "מבעה", המובאת במשנה כשמו של אחד מאבות הניזקין, היא חילוף של המילה "יבער" המשמשת לתיאור הנזק שעושה הצאן כשהוא מבער, כלומר אוכל, בשדה אחר⁵. סדר אבות הניזקין שבמשנה, אם כן, הוא על פי סדרם בפסוקים⁶.

רב שם דגש על המילים "כי יבער איש" המורות על פעולה אקטיבית של האדם בנזק. זהות המזיק היא האדם המשלח את הבהמה, והבהמה אינה אלא צורת היזק, כגרזן ביד החוצב. וכן מובא באוצר הגאונים⁷, "רב אמר מבעה זה האדם דאוכליה לבהמתו זרעא דאחר". במקום אחר מביאה הגמרא מימרא בשם רב:

...דאמר רבה אמר רב מתנה אמר רב: המעמיד בהמת חברו על קמת חברו – חייב.

(נו ע"ב)

רב מחדש, שיש שאדם מתחייב גם על מעשי בהמה שאינה שלו. מבאר הרשב"א על אתר: "כיון שהעמידה על הקמה הרי הוא כאילו מאכילה בידים... ואפילו ברשות הרבים חייב". כלומר, חיובו הוא משום אדם המזיק. וכבר עמד ר' יחיאל יעקב ויינברג⁸ על כך שרב מבטא בדין זה את פרשנותו לפסוק. משום שלדעת רב כוונת המילים "יבער איש" לאדם המזיק על ידי בהמה שהוא שולח לרעות בשדה אחר, הרי שאינו חייב רק על בהמתו, אלא גם על של חברו, וגם ברשות הרבים.

שמואל, בשונה מרב, מבין את הפסוק כהטלת אחריות נזקי הבהמה על בעליה. האדם עצמו אינו נתפס כמזיק באירוע המתואר בפסוק. הבהמה היא העושה את מעשה הנזק באופן עצמאי, המנותק מקשר ישיר לבעליה. הפסוק מלמדנו, לפי שמואל, שגם באופן זה חייבים הבעלים לשלם על הנזקים שגורמת בהמתם.

⁵ אריה טוויג מביא הוכחות לכך מהתרגום השומרוני, תרגום השבעים, ומגילת מדבר יהודה על שמות כ"ב, ד. 'סוגיית המבעה – הנוסח והדין בראי הראיות הקדומות', תרביץ לט, 1970, עמ' 223, 231, 419.

⁶ אמנם דין שור מזיק מופיע בפרשה אחרי בור, אך שור רוצח מופיע לפניו. עיין מאמרנו: "שור המזיק כישות משפטית", בעמוד 44.

⁷ על ב ע"ב (עמ' 1).

⁸ מחקרים בתלמוד, עמ' 140.

ההבנות השונות בפסוק "כי יבער" משפיעות גם על הבנת הפרשה הדנה בשור המזיק:

וכי יגף שור איש את שור רעהו ומת ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצו: או נודע כי שור נגח הוא מתמול שלשם ולא ישמרנו בעליו שלם ישלם שור תחת השור והמת יהיה לו:

(שמות כ"א, לה-לו)

מן הגמרא שהובאה לעיל נלמד, שלדעת רב, "תנא שור וכל מילי דשור", כלומר, אב הניזקין שור כולל את כל נזקי בהמתו. מכיוון שהפסוק "כי יבער" אינו דן בעניין נזקי בהמה אלא בנזקי אדם, הרי שהחיובים בנזקי בהמתו יכולים להיות נלמדים כולם רק מן הפסוק היחיד שנוטר - "וכי יגף". שמואל, לעומתו, מבדיל בין נזקי קרן לשן ויש לו מקור נפרד לכל אחד מהם. הפסוק "וכי יגף" מלמד על נזקי הקרן, בעוד הפסוק "כי יבער" דן בנזקי השן.⁹

3. שיטת רב

לשם ביאור רחב יותר של שיטת רב נביא את מחלוקת רב ושמואל, המובאת בגמרא תוך כדי דיון בסוגית אבות ותולדות¹⁰.

...אלא, אאבנו סכינא ומשאו שהניחן ברשות הרבים והזיקו. היכי דמי? אי דאפקרינהו, בין לרב ובין לשמואל היינו בור. ואי דלא אפקרינהו, אי לשמואל, דאמר כולם מכורו למדנו, היינו בור. ואי לרב, דאמר כולם משורו למדנו, היינו שור¹¹.

(ג ע"א-ע"ב)

שיטת שמואל, הפשוטה יותר לכאורה, היא שמזיק זה שייך לאב הניזקין בור, ולפיכך חלים עליו דינים המיוחדים לבור, כמו פטור על נזקי אדם וכלים. רב, לעומתו, משייך את הנזק לקטגוריה של נזקי השור, כלומר, נזקי בהמתו. מכאן, שלדעת רב הפסוק "וכי יגף" אינו מקור לנזקי הבהמה בלבד. מפסוק זה נלמד חיוב בכלל הנזקים הנגרמים בסיבת ממונו של אדם¹². השור שעליו מדובר בפסוק, על פי רב, הוא רק דוגמה לממון המזיק. לפיכך, אי אפשר שלדעת רב קיימים עקרונות נפרדים של קרן שן ורגל שהרי אז אי אפשר היה ללמוד דבר מ"שורו" שהוא רק שם כללי לעקרונות אלה. העקרון היחיד הוא ממונו המזיק.

תפיסה דומה אנו מוצאים בשיטת רב גם בדיני אב הניזקין בור:

אמר רב: בור שחייבה עליו תורה להבלו ולא לחבטו... ושמואל אמר: להבלו וכל שכן לחבטו.

(ג ע"ב)

בעולם הניזקין של רב גם בור הוא חיוב הנובע מבעלותו של האדם על המזיק. מאחר שבבור ברשות הרבים אין לאדם הכורה בעלות על הקרקע המזיקה, ובדאי שאין לו בעלות על החלל שיצר, הרי שזהות המזיק הוא ההבל הנוצר עם כריית הבור, עליו אפשר להחיל מובן מסוים של בעלות.

⁹ שיטת שמואל תבואר בהמשך.

¹⁰ מובא במאמרו של דניאל דוב גנק "שיטת רב בפרשת נזיקין", בית יצחק כ"ט, 1997, עמ' 672.

¹¹ וראה במקביל כח ע"ב.

¹² בגמרא: "יורב הני מילי היכא דאפקרינהו, אבל היכא דלא אפקרינהו ממונו הוא" (כח ע"ב). וברשי"י (שם ד"ה אבל לא אפקרינהו ממונו הוא): "ומשורו למדנו" וכו'.

כבר עמד דניאל דב גנק במאמרו¹³ על כך שאפשר להבין לפי זה את פרשנותו של רב בפרשת הנזיקין שבתורה. הפרשה דנה בחצייה הראשון בנזקי ממונו, שור ובור, ובחצייה השני בנזקי גופו של אדם המזיק, מבעה (שהוא אדם) ואש¹⁴. עוד ביאר, שלפי פירושו של רב בפסוק יובן מקומו של המבעה מיד אחד פרשת "כי יגנב". קודם דובר על גניבה בידיים, וכעת מדובר על גניבה באמצעות הבהמה.

עם הצעת הסבר זה להבנת דעת רב, יש צורך להתמודד עם מספר קשיים. יש לבאר מדוע רק קרן תמה משלמת חצי נזק. אם הפסוק "וכי יגף" מלמד גם על נזקי הקרן וגם על נזקי השן והרגל, מדוע מחלקים ביניהם לעניין תשלום חצי נזק? איזה מקור יש לזה שעל נזקי השן והרגל ישלמו נזק שלם תמיד? בנוסף, צריך להסביר את הפטור של שן ורגל ברשות הרבים. כאן הבעיה כפולה. ראשית, קיים קושי הדומה לזה הקיים בדין תשלום חצי נזק. מניין שפטור שן ורגל ברשות הרבים ייחודי להם ואינו בקרן? על סמך מה מחלקים ביניהם? שנית, עולה שאלת מקור הפטור בכלל. לכאורה נלמד הדין מן הפסוק "ובער בשדה אחר", מלמד שאין חיוב אלא כשהבהמה אוכלת בשדה אחר (כא ע"ב), כלומר, ברשות הניזק, וממילא הריהו פטור ברשות הרבים משום שאינה רשות הניזק. אלא שלדעת רב הפסוק הזה כלל לא דן בנזקי השן והרגל, אלא באדם המזיק. מהו, אם כן, מקור הדין? להבנת עניין זה נשוב למשניות.

המשנה מפרטת את התמים ואת המועדים :

המשה תמין וחמשה מועדין: הבהמה אינה מועדת לא ליגח, ולא ליגוף, ולא לשוך, ולא לרבוץ, ולא לבעוט. השן מועדת לאכול את הראוי לה, הרגל מועדת לשבור בדרך הילוכה, ושור המועד, ושור המזיק ברשות הניזק, והאדם.

(משנה, בבא קמא א' ד)

במשנה זו אין חלוקה בין קרן לשן ורגל. החלוקה עוברת בין כל דרכי ההיזק ומבדילה רק בין היזק שהבהמה מועדת לו לבין היזק שאינה מועדת לו. מכאן ראייה לשיטת רב הרואה בממון המזיק דבר אחד, ומשתמשת במונחים קרן שן ורגל כדוגמאות לצורת היזק. גם קרן הבהמה וגם שינה ורגלה, יש שהיא מזיקה בהם באופן הנחשב לתם, ויש שהיא נחשבת מועדת לאותה צורת נזק. מכאן שתשלום חצי נזק אינו דין השייך לקרן בלבד. זהו דין כללי בנזקי ממונו, החל על כל המקרים בהם שיתנה הבהמה מדרכה הטבעית. נראה, שרב מתייחס למקרה בו היזקה הבהמה באופן משונה כאל תאונה, שהמזיק אינו אחראי לה יותר מן הניזק כל עוד לא הועדה בהמתו, ולכן מתחלק תשלום הנזק בינו לבין הניזק.

על פי רב אפיונה של הקרן הוא "משונה", בניגוד לאפיונה כ"כוונתו להזיק"¹⁵. ההגדרה על פי כוונת ההיזק רואה את הקרן כאב נפרד לעצמו, בעוד הגדרה על פי שינוי רואה את הקרן כסעיף של כלל נזקי הבהמה. על ידי זה מוסר אחד הקשיים בהסבר צורת ההגדרה של קרן בגמרא, שלעתים היא מופיעה כתלויה במשונה, ויש שהיא תלויה בכוונת היזק. קושי זה דנו בו רבים, והיו שהציעו לאחד את שתי ההגדרות. על פי דרכנו ההגדרות השונות הן ביטוי לתפיסות שונות.

עוד יבואר לשיטת רב גם עניין הצרורות שרבא מעלה¹⁶. דברי רבא מבוססים על ההנחה שצרורות הם תולדת רגל, ומתוך שלשיטת רבא חצי נזק אינו אלא בקרן לא ברור המקור לחצי

¹³ ראה הערה 10.

¹⁴ לשם כך צריך, לומר שלדעת רב "אישו משום חציו" כר' יוחנן (עין דף כב ע"א).

¹⁵ סתמא דגמרא ב ע"ב.

¹⁶ יז ע"ב.

נזק צרורות. נראה שלדעת רב, כפי פשט המשניות, כל דיני הצרורות אינם אלא חלק ממקרי המשונה, ותשלום מחצית הנזק גדרו כשל חצי נזק של קרן תמה.

הבעיה השניה אותה יש לפתור היא שאלת המקור של רב לדין פטור שן ורגל ברשות הרבים. לשם כך נביא את דברי המשנה הבאים:

כיצד השן? מועדת לאכול את הראוי לה¹⁷. הבהמה מועדת לאכול פירות וירקות. אכלה כסות או כלים משלם חצי נזק. במה דברים אמורים ברשות הניזק, אבל ברשות הרבים פטור.

(משנה, בבא קמא ב' ב)

הגמרא על משנה זו מביאה מחלוקת בין רב לשמואל בשאלה האם סייג המשנה במקרה של נזק ברשות הרבים חל גם על המקרה של "אכלה כסות או כלים".

אכלה כסות וכו': אהייה? אמר רב: אכולהו. מאי טעמא? כל המשנה ובא אחר ושינה בו - פטור. ושמואל אמר: לא שנו אלא פירות וירקות אבל כסות וכלים חייבת.

(כ ע"א)

לדעת רב, בעל הבהמה פטור על מעשיה המשונים של בהמתו ברשות הרבים משום שהניזק שינה גם הוא מן ההרגל, והניח את חפציו ברשות הרבים. נראה מכאן, שלשיטת רב יסוד הפטור ברשות הרבים אינו משום אופיו המיוחד של המזיק, אלא כתוצאה מהגדרת הזכויות ברשות הרבים. לכל אדם זכות הליכה ברשות הרבים לו ולבהמתו כל עוד אינו משנה משימוש רגיל ברשות הרבים. אם שינה הוא בדבר, והריחו ניזוק בשל כך, אין לו הגנה על רכושו. מצד שני, אם שינתה בהמתו, הוא מתחייב על נזקה. לכן, אינו מתחייב על נזקי הבהמה בשן ורגל, משום שהבהמה מועדת להם, והם דרך הבהמה. אבל בקרן התמה, שמעשיה משונה, אינו פטור. יש להעיר, שלדעת רב, אם כן, אין קשר של ניגוד בין דין הפטור ברשות הרבים לבין דין תשלום חצי נזק. כפי שראינו בגמרא המובאת לעיל, הבהמה יכולה להיות פטורה גם מתשלום חצי נזק ברשות הרבים. הדבר תלוי בשקלול מידת הרגילות של המזיק ושל הניזק.

בעניין הלימוד מן הפסוק "שדה אחר", שעל פי רב כלל אינו קשור לנזקי בהמה כיוון שהוא משייכו לנזקי אדם, יש לומר, שדרשה זו אינה מופיעה במכילותות ללמד על פטור ברשות הרבים. דרשה מעין זו תהיה אופיינית אמנם לשיטה הלומדת דין שן ורגל מן הפסוק "כי יבער". אך נראה שפירושו של רב בפסוק הוא, שהמילים "שדה אחר" אינם עניין לרשויות ללמד שחייב בנזקי השן רק ברשות זו ולא באחרת, אלא הוא תיאור מציאותי של מקרה הגניבה. בדומה, הניסוח "וגונב מבית האיש", מתאר מקרה של גניבה מביתו של שומר בהמשך הפרשה, ואינו מגביל בשל כך לגניבה מרשות זו או אחרת.

דבר אחר שיובן לשיטת רב הוא קושיית רבינו אפרים המובאת בשיטה מקובצת¹⁸:

הקשה רבינו אפרים: מאי איצטריך למיעוטי וכיער בשדה אחר לפטור ברשות הרבים? תיפוק ליה דכל המשנה ובא אחר ושינה פטור, דהניח פירותיו ברשות הרבים.

אבל על פי ביאורו של רב לעיל שוב אין קושיה. רב אכן אינו לומד פטור ברשות הרבים מן הפסוק, אלא מן הסברא של "כל המשנה". המיעוט של "וביער בשדה אחר" שייך לאסכולה אחרת.

¹⁷ הפיסוק הוא לפי רש"י על אתר. אפשר שלדעת ר"י המובאת בתוס' (יז ע"א ד"ה הבהמה) גם כאן הפיסוק שונה.

¹⁸ כ ע"א ד"ה כל המשנה.

לסיכום, לשיטת רב כל דיני שור נלמדים מפסוק אחד "כי יגף". קיים יסוד מחייב יחיד בשור המזיק והוא ממונו המזיק, ולכן אב זה מקיף את כל הממון המזיק ואינו מצטמצם בבהמה בלבד. אב הניזקין שור מתפצל לשניים, מועד ותם. מועד הוא היזק כדרכו, ומשלם עליו נזק שלם. תם הוא היזק שלא כדרכו, וחייב עליו חצי נזק בלבד.

4. שיטת שמואל

...ושמואל אמר: מבעה זה השן... ושמואל נמי, הא תנא ליה שור? אמר רב יהודה אמר שמואל: תנא שור לקרנו ומבעה לשינו... ורגל מאי שייריה? כשהזיק חב המזיק לאתויי רגל. וליתנייה בהדיא? אלא אמר רבא: תנא שור לרגלו ומבעה לשינו... וקרן מאי שייריה? כשהזיק חב המזיק לאתויי קרן.

(ג ע"ב - ד ע"א)

מן הגמרא נלמד, שלדעת שמואל נזקי בהמתו אינם כלולים באב אחד, שכן הם נפרדים לשור שהוא הקרן, ולמבעה שהוא השן. כך מבארו רב יהודה, תלמידו של שמואל. הגמרא דוחה בהמשך את פירושו של רב יהודה, ומעדיפה הסבר של רבא שבו נדון לקמן. הקושי שאותו מעלה הגמרא בשיטת ר' יהודה הוא אי הופעתו של אב הניזקין רגל במשנה.

קושיה זו של הגמרא מבוססת על ההנחה שבשור שלשה אבות נפרדים. אלא שכשם שרב לא קיבל הנחה כזו, יתכן שגם שמואל לא קיבלה. ואמנם, נראה שלדעת שמואל, כפי שמציגה רב יהודה, אין אבחנה בין שן לרגל, ושניהם כלולים באב הניזקין מבעה. נמצא שלשיטת שמואל קיימים שני מחייבים בשור, האחד קרן, והשני מבעה, שהוא כולל שן ורגל. הסבר זה מתבקש, מאחר שהוא לומד את דיני נזקי ממונו משני פסוקים, "וכי יגף", ו"כי יבער", כפי שבואר בהסבר מחלוקתו עם רב. גם סדר אבות הניזקין במשנה לשמואל אליבא דרב יהודה הוא כסדר הפסוקים, מה שאין כן בהסברו של רבא. יתכן שלשמואל המשנה קוראת למבעה שן דווקא, ולא רגל, משום שפשט הפסוק מתייחס לאכילת הבהמה. מכל מקום, השן והרגל דומים מאוד בדיניהם, ואין סיבה לחלק ביניהם באופן מלאכותי.

הירושלמי מבין בפשט המשנה הסבר דומה לזה של שמואל¹⁹:

ארבעה אבות נזיקין כו' השור זה הקרן. דכתיב: "כי יגף שור איש את שור רעהו" וגו' עד כדון בתם. כמועד מניין? "או נודע כי שור נגח הוא" וגו' הכור: "כי יפתח איש כור" וגו' "בעל הכור ישלם" וגו' המבעה: "כי יבער איש שדה או כרם ושלה את בעירה" זה הרגל דכתיב: "משלחי רגל השור והחמור"²⁰ וכתיב: "הסר מסוכתו והיה לבער"²¹ זה השן. "פרוץ נדירו והיה למרמס"²² זה הרגל.

(ירושלמי בבא קמא פ"א ד"א)

גם באוצר הגאונים, כפי שנראה לקמן, כבר עמדו על כך שעל פי הסברו של רב יהודה בשיטת שמואל, מונה שמואל בשור שני אבות השונים זה מזה באופיים.

¹⁹ על הזיקה שבין שיטת שמואל לירושלמי כבר עמד אברהם וייס; "הפלוגתא בפירוש מילת 'מבעה' במשנה בבבלי ובירושלמי", הצופה לחכמת ישראל, שנה ו', 1926, עמ' 145.

²⁰ ישעיהו ל"ב, כ.

²¹ ישעיהו ה', ה.

²² שם.

לגבי תפיסת שמואל ביסוד המחייב בנזקי בהמה קשה להוכיח דבר מסוים, כיוון שהוא אינו מתבטא בפירוט כרב. מכל מקום, נראה שאפשר לאפיין בנפרד כל אחד משני האבות בשור. קרן חיוביה נלמד מפסוק "וכי יגף", והוא חיובו של השור שעשה נזק בכוונת היזק. וכן בגמרא:

והנזקין שלא בכוונה - ר' יהודה מהייב, ור' שמעון פטור. מאי טעמא דרבי יהודה? יליף מכופרו, מה כופרו שלא בכוונה חייב, אף הנזקין נמי שלא בכוונה חייב; ורבי שמעון יליף מקטליה דשור, מה קטליה שלא בכוונה פטור, אף נזקין שלא בכוונה פטור. ור' יהודה נמי נילף מקטליה? דנין תשלומין מתשלומין, ואין דנין תשלומין ממיתה. ור' שמעון נמי נילף מכופרו? דנין חיוביה דשור מחיוביה דשור, לאפוקי כופר דחיוביה דבעלים הוא. (מד ע"ב)

לדעת רבי שמעון, חיוב התשלום בנזקים שהם בכוונת היזק מוטל על השור עצמו, כשם ששור רוצח נסקל על רציחתו²³. בשן ורגל, לעומת זאת, החיוב הוא חיובם של הבעלים משום שלא שמרו על בהמתם. כך משמע מן הגמרא להלן:

דאמר ר' אלעזר, ואמרי לה במתניתא תנא: ארכעה דברים התורה מיטמה בשמירתן, ואלו הן: בור ואש, שן ורגל... שן, דכתיב: ובער בשדה אחר, עד דעביד כעין ובער; רגל, דכתיב: ושלח, עד דעביד כעין ושלח. ותניא: ושלח - זה הרגל, וכן הוא אומר: "משלחי רגל השור והחמור", ובער - זה השן, וכן הוא אומר: "כאשר יבער הגלל עד תומו"²⁴; טעמא דעביד כעין ושלח ובער, הא לא עביד - לא.

(נה ע"ב)

כלומר, הבעלים מתחייבים בשן ורגל על פשיעתם שלא שמרו, ומשום כך דנים אותם כאילו שלחו או ביערו בידיים. גם מקור הדין שונה, ונלמד מן הפסוק "כי יבער".

בגדרי שן ורגל חל החיוב רק אם חדרה הבהמה לרשותו של הניזק בעקבות פשיעת הבעלים בשמירתה, שהרי שם אינה אמורה להימצא. אבל ברשות הרבים או ברשות המזיק יהיה פטור, כיוון שזהו מקום הילוך טבעי לבהמה. פטור זה נלמד מגזרת הכתוב, "בשדה אחר" הנמצא בפסוק שהוא גם המקור לשן ורגל. לכן יהיה פטור ברשות הרבים כל דבר הנכלל בגדר שן ורגל גם כשאין בזה סברא. למשל:

אמר שמואל: ארי ברה"ר, דרם ואכל - פטור, טרף ואכל - חייב; דרם ואכל - פטור, כיון דאורחיה למידרם הוה ליה כמו שאכלה פירות וירקות, דהוה ליה שן ברשות הרבים ופטור, טרף - לא אורחיה הוא.

(טז ע"ב)

דין זה הוא תוצאה של שיטת שמואל, הפוטרת ברשות הרבים כל זמן שהנזק נכלל בגדר שן ורגל. גדר זה תקף כל זמן שלא שינתה הבהמה מהתנהגותה הרגילה. במילים אחרות, ה"משונה" נמדד ביחס להרגל הבהמה. דבר מעין זה קשה להעלותו על הדעת בשיטת רב, כיוון שלשיטתו יש למדוד את ה"משונה" ביחס לשימוש המקובל ברשות הרבים, שהרי על פי השימוש המקובל הזה מוגדרת זכותו של אדם ברשות הרבים. מסתבר שכיוון שארי ברשות הרבים אינו דבר שיש לצפות לו בחיי היום יום, לא יפטרו בעליו לשיטת רב.

לסיכום, שיטת שמואל היא, ששור מתחלק לשני אבות - שור שהוא קרן, ומבעה הכולל שן ורגל. נראית ההשערה, שלשיטתו קיימים בשור שני מחייבים שונים, קרן שחיובו הוא "חיוביה

²³ עיין מאמרנו: "שור המזיק כישות משפטית", בעמוד 44.

²⁴ מלכים א' י"ד, י.

דשור²⁵, ומבעה, שחיובו נובע מפשיעת הבעלים שלא שמרו על בהמתם. שני האבות נלמדים משני פסוקים שונים. קרן נלמד מ"וכי יגף", ומבעה מ"כי יבער".

5. שיטת רבא

רבא אימץ בשיטתו את הברייתא המחלקת שור לשלשה אבות, קרן, שן ורגל. בסתמא דגמרא בתחילת המסכת²⁶ הוגדרו כל אחד מן האבות. קרן - כוונתו להזיק, שן - יש הנאה להזיקה, רגל - הזיקו מצוי. רב ושמואל פירשו את המשנה כפשוטה, ולפי כל אחד מהם סדר המשנה הוא כסדר הפסוקים. רבא מפרש את שניהם כפי שיטתו, ועל כן המשנה יוצאת מפשוטה, כיוון שהיא אינה על סדר הפסוקים. את שמואל מסביר רבא בגמרא שהובאה לעיל בהסבר שיטת שמואל:

...אלא אמר רבא: תנא שור לרגלו ומבעה לשינו... וקרן מאי שיידיה? כשהזיק חב המזיק לאתויי קרן.

(ד ע"א)

לשיטתו, המשנה אינה מדברת אלא על השן והרגל, ואילו קרן רק נרמזת במשנה. פירוש זה הוא מוקשה מאוד כהסבר בפשט המשנה. לשמואל אליבא דרבא המשנה כלל אינה על סדר הפסוקים. יתר על כן, גם השן והרגל הנלמדים מאותו הפסוק, מופרדים בסדר המשנה. דוחק נוסף הוא זה שהמשנה אינה מזכירה את הקרן בפירוש. כמו כן גם רבי חייה, המונה בפירוט עשרים וארבע אבות נזיקין, לא מנה את הקרן בנפרד משור, לכן קשה הצמצום של שור לרגל דווקא.

גם את רב מסביר רבא על פי דרכו:

אמר רבא:... אלא למאי הלכתא כתיבינהו רחמנא? להלכותיהן: קרן - לחלק בין תמה למועדת; שן - ורגל לפוטין ברשות הרבים; בור - לפטור בו את הכלים, ולרבי יהודה דמחייב על נזקי כלים בבור - לפטור בו את האדם; אדם - לחייבו בארבעה דברים; אש - לפטור בו את הטמון, ולרבי יהודה דמחייב על נזקי טמון באש, לאתויי מאי? לאתויי ליחכה נירו ומכסכה אבניו.

(ה ע"ב)

רבא מסביר את הצורך בארבעה אבות נזיקין, והוא מצייץ את החידוש הקיים בכל אחד מן האבות. סדר האבות בדבריו הוא כרב. הוא פותח בקרן שן ורגל, שהם המקבילים לשור במשנה. ההמשך הוא בור, ואחריו אדם המקביל, כדעת רב, למבעה²⁷. לבסוף, אש שהיא ההבער. אב הנזיקין שור אינו אלא שם כללי לשלשה אבות נפרדים. גם על פי הסבר זה מתעורר הקושי של סדר הפסוקים. לרבא מקור דין השן והרגל הוא בפסוק "כי יבער", ואילו כאן נדדו השן והרגל ממקומם וסופחו לקרן. מלבד זאת, נמצא שלרבא ששה אבות בשור, בעוד שהמשנה אינה מונה אלא ארבעה.

סיכום שיטת רבא, ג' אבות נאמרו בשור - קרן, שן ורגל. מקור ההגדרה של כל אחד מן האבות הוא בסתם הגמרא בתחילת המסכת (ב ע"ב - ג ע"א). קרן - כוונתה להזיק, שן - יש הנאה להזיקה, רגל - הזיקה מצוי.

²⁵ כלשון הגמרא מד ע"ב שהובאה לעיל.

²⁶ ב ע"ב.

²⁷ ועיין אוצר הגאונים על בבא קמא ג ע"ב בסופו.

6. ירושלמי

בפשט הירושלמי מניין האבות הוא כשמואל, כפי שהראנו בהסבר שיטתו. ואולם, גם בירושלמי נמצא תהליך מסוים בקשר למניין אבות הנוזיקין בשור:

ר' חגי שאל: היך תנינן ארבעה אבות נוזיקין? אם הכל אמור בשור אחד, ניתני שלשה; ואם הכל אמור בשור שלשה, ניתני חמשה? אלא כמה דאישתעי קרייא אישתעיית מתניתא.

(ירושלמי בבא קמא פ"א ה"א)

שאלתו של ר' חגי בנויה על הנחה דומה לזו שבשאלת הגמרא על שיטת רב יהודה בהסבר שמואל, שעל פיה יש לחלק את את אב המזיק שור לשלשה אבות. תירוצו מביע השלמה עם המניין שבמשנה, אך אין בו, כנראה, הסכמה עם עקרון העומד מאחוריו. עדיין לשיטתו שלשה אבות בשור, אלא שהמשנה מונה רק על פי מניין התורה ולכן המספר ארבעה אינו מייצג את המספר הממשי.

7. אוצר הגאונים

גם באוצר הגאונים נמצאת התייחסות למחלוקת המשולשת רב, שמואל ורבא:

קאמרינן, מאי מבעה? רב אמר: מבעה זה אדם דאוכליה לבהמתו זרעא דאחר; (ושמואל) אמר: מבעה זו השן, שלשור דקרן (גמרינן מן וכי יגה, אבל שן שן דשור לא גמרינן מאוריתא, כתב רחמי' [ושלח] את בעירה לאיתויי שן. ואמ' ליה רב, דשן [נמי] לא צריך למכתבה, דמן כד כתב רחמנא כי יגה ותנא תנא ארבעה אבות נוזיקים דשור, כל נזקי דשור תנא תנא קמא קרנו ושינו ורגלו. או הכי, שמואל שור שור וכל נזקי דאית ביה, למה לי [ל]מכתב? מבעה? לאיתויי שינו. ומתריץ רב²⁸ תנא תני מעמיה דשמואל תנא שור לקרניו ומבעה לשינו, משום דלא דאמי היוקא דקרן לשן. ואף רבא נמי תריץ מעמיה דשמואל, דאיצטריך תנא למיתנא השור והמבעה, השור לאיתויי היוקא דרגלו והמבעה להיוקא דשינו, משום דשאני היוקא דרגל מן הזק דשן. ומקשינן לרבא: וקרן מאי מעמ' לא תנייה? ומפריק: האי (דתא) דתנא כשהזיק חב המזיק לאיתויי קרן. ולתנייה בהדיא השור לרגלו ולקרנו והמבעה לשינו? משום דרגל ושן מעיקרא כי דקאתאני²⁹ כאיזה צד הרגל מועדת, [אבל] קרן מעיקרא תמה היא ועד דנגחה תלתא זימני לא] הויה מועדת ומפני כך שייר אותם.

(אוצר הגאונים על ג ע"ב; עמ' 1)

בקטע זה נראה, שמקור מחלוקת רב ושמואל הוא בפרשנות הפסוק של "כי יבער", אם הוא מדבר בנזקי אדם השולח את הבהמה, או בנזקי בהמה. לרב קיימת קטגוריה אחת של שור, הכוללת את כל ממונו המזיק. שמואל, על פי רב יהודה, מחלק בין קרן לשן, ויוצר שתי קטגוריות, "משום דלא דאמי היוקא דקרן לשן", ומשום כך גם הוא לומד כל אחד מפסוק אחר. רבא מסביר את המשנה באופן שונה משום "דשאני הזיקא דרגל מן הזק דשן", והוא מונה שלש קטגוריות. עולות מכאן בפירוש שלש תפיסות שונות בהבנת המערכת של דיני נזקי ממונו.

²⁸ [יהודה]

²⁹ פ"ב מ"א, וכן פ"א מ"ד.

8. שיטת הרמב"ם

על פניו נראה, שהרמב"ם מקבל את החלוקה לשלשה אבות כרבא וכסתם הגמרא. אך במבט נוסף אפשר לראות, שחלוקה זו היא משנית בתוך הקטגוריה של נזקי ממונו. שלשת האבות מתאחדים לעקרון אחד, בדומה לדרכו של רב.

פתיחת הלכות נזקי ממונו היא ביסוד המחייב, שהוא ממונו המזיק:

כל נפש חיה שהיא ברשותו של אדם שהזיקה, הבעלים חייבין לשלם, שהרי ממונם הזיק שנאמר "כי יגוף שור איש את שור רעהו" וכו', אחד השור ואחד שאר בהמה חיה ועוף, לא דיבר הכתוב בשור אלא בהווה.

(הלכות נזקי ממונו פ"א ה"א)

הוא מביא את הפסוק של "וכי יגוף" ולומד ממנו לכל ממונו המזיק כרב. לא מובאים פסוקים נפרדים לשון מלרצל. בהמשך הוא מבחין בתוך ממונו המזיק בין מעשי נזק שהם דרכה של הבהמה, שעליהם משלם נזק שלם, לבין דברים שאין דרכה לעשותם, ושעליהם משלם חצי נזק.

וכמה משלם? אם הזיקה בדברים שדרכה לעשותם תמיד כמנהג ברייתה, כגון בהמה שאכלה תבן או עמיר או שהזיקה ברגלה בדרך הילוכה, חייב לשלם נזק שלם מן היפה שבנכסיו, שנ' "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם". ואם שינת ועשת מעשים שאין דרכה לעשותם תמיד והזיקה בהן, כגון שור שנגח או נשך, חייב לשלם חצי נזק מנוף המזיק (עצמו, שנ' "ומכרו את השור חחי וחצו את כספו" ונ').

(שם ה"ב)

לא קיימת אבחנה על בסיס האבות קרן שן ורגל או לפי כוונה להזיק וכדו'. גם פטור רשות הרבים אינו מתבאר כשייך לשון ורגל, אלא כנובע מפטור ברשות המזיק השייך בכל ממונו המזיק:

הזיקה ברשות הרבים, או בחצר שאינה של שניהן לא למזיק ולא לניזק, או בחצר שהיא של שניהן והרי היא מיוחדת להניח בה פירות ולהכניס לה בהמה כגון הבקעה וכיוצא בה, אם בשן ורגל הזיקה כדרכה הרי זה פטור, מפני שיש לה רשות להלך בכאן, ודרך הבהמה להלך כדרכה ולאכול ולשבר בדרך הילוכה.

(שם ה"ה)

אבל אם נכנס הניזק לרשות המזיק והזיקתהו בהמתו של בעל הבית הרי זה פטור על הכל שהרי הוא אומר לו אילו לא נכנסת לרשותי לא הגיע לך הזק, והרי מפורש בתורה: "ושלח את בעירה ובער בשדה אחר".

(שם ה"ז)

הפטור ברשות הרבים אינו נובע מגזירת כתוב יחודית לשון או לרגל, אלא מכוח הסברה שברשות הרבים יש זכות לבהמת המזיק להלך כדרכה ופטורה על נזקים שמועדת לעשותם. הדרשה מן הפסוק "בשדה אחר" מלמדת רק על פטור ברשות המזיק.

רק אחר כל זה מביא הרמב"ם את החלוקה לקרן שן ורגל:

שלשה אבות נזקים בשור, הקרן והשן והרגל. תולדות הקרן, נגיפה נשיכה רביצה בעיטה. תולדות השן, אם נתחככה בכותל להנייתה והזיקה בחיכוכה וכן אם טנפה פירות להנייתה. תולדות הרגל: הזיקה בגופה דרך הילוכה או שהזיקה בשערה דרך הילוכה או שכשכשה בזנבה או באוכף שעליה בפרומביא שבפיה בזוג שכצוארה וכן חמור שהזיק

במשאו בשעת הילוכו ועגלה המושכת שהזיקה בשעת משיכתה, כל אלו תולדות הרגל הן
וברשות הרבים פטורין וברשות הניזק משלמין נזק שלם.

(שם ה"י)

נראה, שלשיטת הרמב"ם משמעותה ההלכתית של החלוקה בתוך ממונו המזיק היא פחותה
ביחס לחלוקה לתם ומועד. יש לומר לפיכך, שהמונח "אבות" שבו משתמש הרמב"ם בהלכה זו
אינו מורה על קטגוריה עקרונית כפי שהיתה משמעותו בדיון עד עתה. בלשון הרמב"ם הוא
משמש לציון דוגמה לאפשרות של נזק.

למרות זה, בפתיחת פרק ג' כותב הרמב"ם:

הבהמה מועדת לאכול פירות או ירקות וכיוצא בהן, לפיכך אם נכנסה לרשות הניזק
ואכלה דברים שדרכה לאכלם משלם נזק שלם שנ': "ובער בשדה אחר מיטב שדהו" וגו'.

(פ"ג ה"א)

הרמב"ם מביא את הדרשה של "ובער בשדה אחר" כמקור לפטור ברשות הרבים, בסתירה
לכאורה לסיבה הסברתית שמביא בפ"א.

נראה לבאר בשיטת הרמב"ם, שהוא ממשיך את התפיסה המקובלת במקורות התנאיים.
במקורות אלו לא ניכרת ההבחנה בין המרכיבים השונים של נזקי ממונו, ואפשר ללמוד דיני זה
מזה. גם הדרשה מ"שדה אחר" אינה מלמדת דין ייחודי לשן ורגל, אלא הלכה כללית בדיני
נזיקין, שפטור על נזקים ברשותו. ההרחבה לרשות הרבים היא הרחבה סברתית מתוך שרשות
הרבים היא רשותו כשם שהיא רשות כל אדם. לפיכך, אין סתירה בין הבאת הדרשה מפסוק
"שדה אחר" כמקור לפטור ברשות הרבים לבין כלליותו של הפטור כסברא בכל נזקי ממונו.
תפיסה זו כבר הוכחנו שהיא השלטת במשניות, וכן נראה גם במכילתא דר' ישמעאל.

"כי יבער איש שדה" למה נאמר? עד שלא יאמר היה לי בדין, הואיל והבאר טמונו
וההבער טמונו, אם למדת על הבאר שהוא חייב לא יהא חייב על הבערו? אם זכיתי מן
הדין, מה תלמוד לומר "כי יבער איש"? אלא בא הכתוב ללמדך, שהשן מועדת לאכול
הראוי לה, והבהמה מועדת לשכר בדרך הילוכה. מכאן אמרו: לעולם אינו חייב עד שיצא
המזיק מרשותו והזיק.

(מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דנזיקין משפטים, פ' י"ד)

9. סוף דבר

עניין היחס בין המרכיבים השונים של נזקי ממונו עולה, כפי שהראנו, במקורות הלכתיים
רבים. דיונים בנושא מופיעים החל מתקופת התנאים, דרך הגמרא, ועד לראשונים. שורשי
המחלוקת בהסבר הפסוקים שבפרשת הנזיקין בתורה, והיא מופיעה במרומו כבר במקורות
התנאיים. ר' טרפון במשנה³⁰ מחלק בין קרן לבין שן ורגל. המכילתות מפרשות את הפסוק "כי
יבער" כפשוטו, שן ורגל. ואולם, אפשר להראות שלא קיימת במכילתות חלוקה חדה בתוך נזקי
ממונו. כבר ראינו זאת במכילתא דר' ישמעאל בדיון בשיטת הרמב"ם. גם במכילתא דר' שמעון
בר יוחאי מובא ש"שור שהזיק את חברו בכלל היה, ולמה יצא? להקיש אליו" וכו'.³¹ שור
המזיק אינו קטגוריה עצמאית נפרדת בנזקי ממונו, ואפשר ללמוד ממנו לכל שאר המזיקים.

³⁰ פ"ב מ"ה.

³¹ מכילתא דרשב"י על שמות כ"ב, ד.

בשתי המכילות דין תשלום חצי נזק אינו ייחודי לקרן, ופטור ההיזק ברשות הרבים אינו ייחודי לשן ורגל.

בגמרא הדיון מתחיל במחלוקת רב ושמואל. רב מחדד את תפיסת ממונו המזיק כיחידה משפטית שיש לה דינים אחידים, ומעגן אותה בפרשנות משלו בפסוקים. שמואל ממשיך את פרוש הפסוקים לפי המכילות, שעל פיו הפסוק "כי יבער" דן בדיני שן ורגל, אך הוא משתמש בו ליצירת חלוקה בין שני עקרונות שונים בדין נזקי ממונו. רבא מוסיף חלוקה בין שן לרגל, עם אפיון כל אחד מהם, תוך שהוא מפרש את רב ושמואל כשיטתו.

הרמב"ם יוצא ממסקנת הגמרא, אלא שהוא נותן משקל שונה לחלוקה של אבות הנזיקין. שיטתו מחזירה ליושנה את האחדות בדיני ממונו המזיק כרב, וכשם שזו נראית במקורות התנאיים. החלוקות הנוספות מבית מדרשו של רבא תופסות מקום משני ביחס, ויש להן מעמד של דוגמאות לצורות שונות של נזק.